

SEBŐK MARCELL

A MAGYAR PANASZKULTÚRA KEZDETEI ÉS JELENE: (IRODALOM)TÖRTÉNETI ÉS SZO- CIÁLPSZICHOLÓGIAI NÉZELŐDÉS¹

**...az introvertált
történelemszemléletből
hiányzik az
arányérzék...**

Közkeletű hétköznapi hivatkozásaink során a panasz mint nyelvi fordulat és aktus – és ezáltal egyfajta kommunikációs mező – történeti hivatkozottsága és az eredetek keresése általában arra tendál, hogy a Himnusz-féle balsors és bűnhődés óta létezik a magyar panasz kultúra hagyománya. Ezen hivatkozások szerint a Kölcsey által explikált magyar sors, majd a Madách- vagy Arany-féle megfogalmazások alakították ki ezt a hagyományt. Alapabb szemrevételezés után viszont módosíthatjuk ezt az állítást: ez a hagyomány régebbi gyökerekkel rendelkezik.

Rövid áttekintésben egy hosszabb, évszázadokon át nyúló ívet próbálok felvázolni, mivel a kora újkori kultúrtörténet művelőjeként már sok évvel ezelőtt feltűnt, hogy a 16. század második felétől kezdődően sokféle műfajban jelenik meg a „panasz” mint reflexió a politikai állapotokra, a „romlás” leírására, a hanyatlás érzékeltetésére. Ez megerősített abban a feltevésben, hogy a magyar panasz kultúra kezdetét nem a felvilágosodás, a nyelvújítás vagy a reformkor tájékán kell keresni, hanem jóval korábban, a kora újkorban. Ennek alátámasztására olyan vizsgálatokat és kutatásokat használok, amelyek publikusak és szabadon hozzáférhetőek. Ebben a diszciplináris találkozásban részt vesz az irodalomtörténet, a kultúrtörténet, a szociálpszichológia és a nemzetkarakterológia is. Más szóval: a címben is jelzett „nézelődés”

nem alapkutatást takar, hanem az olvasási folyamatban létrejövő reflexiókat és lehetséges interpretációkat.

Közismert, hogy a 16–17. század fordulóján bontakozik ki a magyar anyanyelvi politikai költészet, amely műfaj történetéről a magyar irodalomtudósok remek tanulmányokat bocsátottak közre. A „siralmas” vagy „keserves” históriák, tehát a már régebb óta művelt históriás énekek is ekkor teljednek ki, majd változnak meg, mivel a közösséget ért megpróbáltatások leírásával már nemcsak úgy mond „panaszkodnak”, hanem pontosabb leírásokat kapunk a társadalom, a közösségek állapotáról. Ekkor kel életre igazán a paszkvillus műfaja, illetve a *querela Hungariae* – Magyarország panaszja – típusú toposzok is erőteljesen jelentkeznek. Ez a folyamat végigkövethető az egész 17. század során, a Rákóczi-szabadságharc kuruc költészetének nevezett írásaiig, és a többi műfajban is: a panaszversek, vitézi énekek, satirikus gyónások, keservek, jeremiádok, bujdosóénekek, tehát a 16–17. századi szövegtípusok világában, sőt tovább élnek a 18. században is. A hagyományozódás folyamatait szintén irodalomtörténészek vizsgálták már.

A „nézelődésem” említett íve a 16. századtól napjainkig terjed, így látszólag évszázados távolságra lévő mintázatokat, nyelvi fordulatokat vagy toposzokat kötök össze, ami meghökkentőnek vagy akár problematikusnak is tűnhet, elsősorban módszertanilag. A hagyományozódás, az örökítés, az adaptáció folyamatai azonban olyan kontinuitást mutatnak a panasz kultúra kapcsán, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, bármennyire is változó történeti, politikai és társadalmi kontextusokról beszélünk. És ebben az összefüggésben van relevanciája a történeti vizsgálódásnak és a történeti szociálpszichológiának is, amelyek a nemzeti karakterekkel, a sikerekkel és kudarccal, az előítéletekkel és sztereotípiákkal foglalkoznak.

Vándorló és hagyományozódó minták – két példa

■ A kora újkorban jelenik meg a legjelentősebb magyar szerző, Rimay János panaszverse, amit a szakirodalom „a megtalált hangnemnek” hívott (*nota bene*: Rimaytól a másik jelentős kortárs, Balassi Bálint is átvett strófákat). Versét, mely „kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyássán”, azért érdemes teljes terjedelmében idézni, mert századokon át volt meghatározó a magyar poézisben.

Nóta: Legyen jó idő

Ó, szegény megromlott s elfogyott magyar nép,
Vitézséggel nevelt hírrel vagy igen szép,
Kár, hogy tartatol úgy, mint senyvedendő kép,
Elémenetedre nincs egy utad is ép.

Kedvelt, böcsült véred lett csúfoltságossá,
Szablyádnak bév zsoldja nagy olcsóságossá,
Megcsorbult nemzeted változott korcsossá,
Neved ékessége utáltságossá.

Föld reménségére felnevelt úrfiak
Szemétre vettetnek úgy, mint köz tyúfkiak,

Zsírokkal hízódnak az idegen fiak,
Hozzád nem különbek, mint az ördögfiak.

Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,
Sereged szép száma fogy, romol s szállton száll,
Ínséged nő s árad, veled egy ágyban hál,
Bév étkeid helyett rakódik apró tál.

Ki szánhat? bánd magad nyomorúságidot,
Mert nézi s nem érzi az csak romlásodot,
Aki építhetné te szép országodot,
Könnyen múlatja el csak zálaglásidot.

Sem pénz, jószág mostan, s méltó árú posztó
Nem indít, hogy szolgálj, megszűkült az osztó,
Csudáld, hogy minden rend nem kóborló s fosztó,
Az nagy orv mert kicsint szörnyebb felakasztó.

Ó, kedves nemzetem, hazám, édes felem,
Kivel szerelmes mind tavaszom s telem,
Keseregj, sírj, kiálts Istenedhez velem;
Nálad, hogy szeretlek, legyen ez vers jelem.

E vershez kapcsolódóan két szerzőt szeretnék csak kiemelni az irodalomtörténeti feldolgozásokból, akik rendkívül alaposan, komparatív és kontextualizáló módszerrel vizsgálták a panasz irodalmi kultúráját. Imre Mihály monográfiája, a *Magyarország panasz* 1995-ben látott napvilágot, melyben a 16. századi nemzettudat kialakulását vizsgálja, a toposzkutatás eljárásainak alkalmazásával.² A reneszánsz retorikai kultúrájából táplálkozó toposz a mohácsi csatavesztés utáni magyarországi, majd az európai latin nyelvű költészetben jelentkezik. Pannónia (Hungária) allegorizáltan, elhagyatott, törököktől pusztított, meggyötört királynőként jelenik meg. Könyörgő szavait nővéréhez, Germaniához vagy az egész keresztény Európához intézi. A siratás, síralom, panasz archetipikus ősi formáit mind a zsidó-keresztény, mind az antik irodalom nagyon gazdag kifejezési, műfaji változatokban jelenítette meg. A török veszedelem állandósulása olyan társadalmi és társadalomlélektani körülményeket teremtett, majd tartott fönn huzamosan, melyek között fokozottan jutott szerephez a korszak irodalmi gyakorlatában a gazdag hagyományú panaszformula-rendszer. Mivel a 16. század irodalmi műveltségét a reneszánsz és a reformáció hagyományrendszerei formálták, a Magyarország panasz toposz is ezek meghatározottságában alakul: az ókori és neolatin mintákat imitáló allegorikus heroida és a wittenbergi értelmesség szerinti 79. zsoltár vagy jeremiád. Az európai közvélemény előtt is ismert toposz integrálja a reneszánszban meghonosodott „Magyarország a kereszténység védőbástyája” és a „termékeny Pannónia” toposzokat is, amelyek tartósan nemzeti attribútumként őrződnek önszemléletünkben és az európai köztudatban.³

Az aprólékos elemzésben természetesen felmerül Rimay híressé lett verse is, mely a toposz magyar nyelvű költői változatát teremti meg, s melyhez kapcsolódóan így fogalmaz Imre: „Izgalmas feladat lenne továbbnyomozni, hogy Rimay

gondolatai hogyan éltek tovább a korai kuruc idők, majd a Wesselényi-féle összeesküvés és a Thököly-háború korában. Elsősorban a Rákóczi-nóta az, amely a vers továbbéléséhez jelentős impulzusokat adott, rímei az általunk elemzett költemény rímeit visszahangozzák és közvetítik Kölcseyhez.⁴ Föltevése az, hogy a Rimay-vers első strófájának *nép-szép-kép-ép* rímeegyüttese egyedülálló státust vívott ki két évszázad magyar költészetében. Imre ennek nyomán követését be is mutatja elemzésében, nemcsak a rímek szintjén, hanem tágabb kontextusába illesztve, s így sikeresen mutatta ki Rimay eleven hatását Kölcsey Himnuszában.

Hasonló ívet húz Szilasi László kiváló, *Hajlam a búra* című tanulmánya, mely egyben a magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökereit is kutatja a régiségben.⁵ A 16. századtól a 19.-ig húzza meg ezt az ívet, s mutatja be, hogy Kölcsey Himnuszának milyen előképei és mintái voltak. Szilasi ugyan nem találja bizonyíthatónak, hogy Kölcsey a Himnusz írásakor ismerte ezt a verset, viszont ismerte a hagyomány továbböröklésében meghatározó szerepet játszó két költeményt, *Bónis Ferenc keservét* és a *Rákóczi-nótát*. Ezek találékonyan alkalmazták a két 16. századi költő leleményének szívósan tovább élő mintáját, a panaszos megszólítást és annak metaforikus narratív argumentációját. Ez olyan keretet kínált, amely problémamentesen tudta magába foglalni a változó módon jelentkező konkrét történeti kontextusokat. Kölcsey ebben az értelemben a szerkezet valamennyi elemét örökölte a hagyományból, a beszédhelyzetet illető újítása is felfogható Rimay nagy verse befejező strófájában olvasható javaslat és program (*Keseregj, sírj, kiálts, Istenedhez velem*) megvalósításaként: a beszélő a közösséghez való beszédet és az Istenhez fordulást egyetlen beszédszituációban összegezte. Az Istenhez való odafordulásban tehát *Bónis Ferenc keserve* lehetett a minta, míg a képviselő beszédet a *Rákóczi-nóta* példázta. Kölcsey *Hymnusának* paraklétoszi hangütésében ezek úgy tudtak összeolvadni, hogy maradandó mintát kínáltak fel „a (magyar irodalmat talán egészében is jellemző) patetikus nemzeti panaszosságra”.⁶

A két tanulmány főbb megállapításaihoz kapcsolódva további két szempontot érdemes hangsúlyozni: a panasz magyarul, anyanyelven jelenik meg, és már nemcsak kéziratosan, hanem nyomtatásban. Másrészt pedig a szövegtípusok, motívumok vándorolnak és hagyományozódnak, és az is előfordul, hogy különféle műfajok, mint például a 18. század eleji kuruc időszakbeli alkotások egyedi, és nem a korábbi hagyományra építenek, viszont a kuruc allúziókkal bíró egyéb alkotások „olyan jóval korábbi, politikai üzenet nélküli keservek és bujdosóénekek voltak, amelyekre csak később rakódott rá a kuruc üzenet”.⁷ A 18. századhoz érkezve tehát már kontinuitásról és a történeti helyzetre alkalmazott „innovációról” is lehet beszélni.

„A honfibú, mely elzsibbaszta minket ...” (Arany János)

■ 2010-ben az ELTE-n működő Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont országos kérdőíves vizsgálatot végzett reprezentatív mintán, hogy felmérje a magyar felnőtt népesség nemzettudattal kapcsolatos attitűdjeit.⁸ A nemzeti érzés- és tudatvilágra vonatkozó kérdéssorokkal arra törekedtek Csepeli György és munkatársai, hogy megkülönböztessék a nemzeti érzés természetes, „patrióta”, valamint a megszállott, kizáró, „sovén” változatait és azt, hogy a létrejött változatok hogyan kötődnek a korábban már feltárt tekintélyelvűség jellemzőihez. A kérdések elsőként a magyarként való azonosításra vonatkoztak, majd az inkluzív és

exkluzív nemzetfelfogással foglalkoztak, aztán a nemzeti jelképekre kérdeztek rá. Ezután a „nemzeti paranoia” elnevezésű kérdéstípussal az ellenségek katalógizálásához gyűjtöttek adatokat, mivel a korábbi kutatásokból világosan kirajzolódott, hogy a magyar önmeghatározás kulcsfontosságú eleme az a nézet, miszerint „egyedül vagyunk”, illetve hogy a magyarok Európában „árvák”, „mostohagyerekek”. Ez kellő táptalaja lehet a nemzeti paranoiának.

A számunkra érdekes kérdéskörök pedig ezután jönnek: hiszen a múltra vonatkozóan rákérdeztek mind a nemzeti sikerekre, mind pedig a kudarcokra. A magyarság sikereinek listáját a honfoglalás vezeti, de szorosan ott van 2. helyen Hunyadi Mátyás uralkodása, majd kissé leszakadva jön a tatárjárás utáni újjáépítés, az Erdélyi Fejedelemség megmaradása a török hódoltság alatt, a reformkor (3–6. helyek). A kudarcok listáját az I. világháborús vereség és a trianoni béke vezeti, 2. a török hódoltság és az ország három részre szakadása, 3. a 48–49-es szabadságharc bukása, 4. a 44-es német megszállás, 5. a Rákóczi-szabadságharc bukása, 6. a tatárjárás. A két táblázat összehasonlítása alapján látszik, hogy a megkérdezettek nemzeti tudatában intenzívebben vannak jelen a kudarcok, mint a sikerek. A sikerpercepciót a múlt uralja, minél közelebb járunk a jelenhez, annál lanyhább a sikerítélet. Figyelemre méltó a rendszerváltás leértékelése – 16. hely a sikerek listáján, és a Horthy-korszak utolsó helyezése is.

Egyúttal arra is rákérdeztek, hogy mik a magyarság sikereinek és kudarcainak az okai: a sikerek táblázatát a hűség vezeti, de szorosan követi azt az összetartás és az erőskezű vezetés (3. hely!), majd a jószerecse és az erős szövetségesek. A kudarcok listáján a széthúzás nyert, a gyengekezű vezetés lett a 2., majd a gyenge szövetségesek, az árulás és a balszerencse zárja a sort. E két listához kapcsolódóan készült egy olyan táblázat is, ami a jelenlegi magyar nemzet sikeressége és a magyarság sikereinek attribúcióit mutatta be: ebből világosan kiderül, hogy a jelenlegi magyar nemzetet sikeresnek, illetve sikertelennek tartók között a magyarság sikereinek oktulajdonításában a legjelentősebb különbséget az *erőskezű vezetés* kapcsán láthatunk. Akik úgy vélik, hogy a jelenlegi magyar nemzet inkább sikeres, ezt leginkább az erőskezű vezetésnek tulajdonítják. Ezzel szemben a jelent sikertelennek tartók számára a sikerek legfőbb oka az összetartás.

A kérdőív a nemzeti tragédiák megítélésével és percepciójával folytatódott, mely listát nagy fölénnyel, 66%-os válaszadói többséggel a trianoni békeszerződés vezeti. 2. 46,2%-kal az 56-os forradalom leverése és a megtorlások, 3. 35,7%-kal a zsidóüldözés, a deportálások és a holokauszt, 4. 32,1%-kal a mohácsi csata, 5. 26,3%-kal a nyilasok hatalomra kerülése 44-ben, 6. 24,3%-kal a 2. magyar hadsereg pusztulása a Don-kanyarban, 1943-ban.

Ki panaszodik? Ki hozza létre a panasz kultúrát?

■ A most röviden ismertetett szociálpszichológiai kutatáshoz szorosan kapcsolódnak ezek a kérdések, amit egy további kérdéssel lehet kiegészíteni: mi a magyar és milyen a magyar? Ismét Csepeli György és más szociálpszichológusok munkái nyújtanak kézzelfogható segítséget a feleletek megtalálásában. Csepeli *Magyar negatívizmus* című esszéjében egy gondolati repertoárt ajánl, tucatnyi szempontot, melyek közül számosat használhatunk a panasz kultúra értelmezése kapcsán.⁹

Az elsődleges megközelítéshez a nemzeti karakterek és sztereotípiák vizsgálatát érdemes bevonni: ehhez Hunyady György és a modern nemzetkaraktero-

lógiai vizsgálatok adnak támpontokat. Hunyady és Csepeli vizsgálatainak eredményei sokban egybecsengnek, mivel mind azt mutatták, hogy „a magyar nemzetkarakterben, mint minden más nemzeti csoport önjellemzésében, megtalálható az etnocentrizmusra visszavezethető önglorifikálás mintája. Ugyanakkor a magyarok esetében egyedülállóan látjuk, hogy saját csoport feltétlen szeretete megtöri a történelmi kudarcok számontartásán (Mohács, Világos, Trianon), aminek magyarázatára a 19. század elején a magyar Himnusz szerzője, Kölcsey Ferenc megtalálta a magyar nemzeti diskurzusban nélkülözhetetlen *balsors* szót”¹⁰ – mondja a szerző, ám a fenti irodalomtörténeti vizsgálatok a panaszskultúra szókészletének sokkal mélyebb és korábbi beágyazottságát mutatják.

A magyar karakter lelkiállapotának tanulmányozása során az ún. *Hungarostudy* vizsgálatok a bizalmatlanság és szorongás jelenvalóságát mutatták ki, hiszen az adatok szerint a magyarok még nem igazán küzdötték le evolúciós örökségüket. Vérségi kötelékek tartják őket össze, de családon belül is szélsőségesen individualisták. A családon túli világban senkiben sem bíznak. A biztonságot minden felül helyezik, ami nem meglepő, mivel leküzdhetetlenül szoronganak.¹¹ Nemrégiben Ladányi János végzett részletes elemzést az öngyilkosság, az alkoholizmus, a kábítószerhasználat és a halandóság jelenségei körében, és ennek alapján tett kísérletet a magyar társadalom nemzeti lelki sajátosságainak karakterizálására. Ladányi a jelenségegyüttest összességében „önpusztító nemzeti habitusként” jelölte meg.¹²

Mindezen negatív jelenségnek tágabb kontextusa a Szűcs Jenő és a Bibó István által is leírt közép-európaiság, ill. a „közép-kelet-európai nyomorúság magyar hozzáadott értéke”, amely Zrínyi Miklóstól Hankiss Elemérig minden magyar nemzetkarakterről gondolkodó írásaiban újra és újra felbukkan. Ez párosul az „egyedül vagyunk” toposzával, a barokk korból származó szállóige, az „Extra Hungariam non est vita” repetitív megélésével, mely azóta is elevenen él a közgondolkodásban. A Csepeli által felvázolt „negativizmus ragálya magával ragadja a nemzeti közösséget, melyben a közösség működésének biztosítására hivatott normák szabályozó ereje meggyengül, a közösségi élet fenntartásához szükséges értékek elhalványulnak”.¹³

Ennek megnyilvánulásai a nyilvános reprezentációkban, a nemzeti ünnepek és gyászskultúra kapcsán jól megragadható: a minden évben visszatérő, a közösségi identitást erősíteni hivatott nemzeti ünnepek túlnyomó többségükben a negatív, tragikus érzést kondicionálják. Az államalapító Szent István emlékére tartott, pozitív emléknapon kívül az összes alkalom az áldozatokról, a veszteségekről szól. Az emlékművek a tragikus eseményekre emlékeztetnek, ami egyenes következménye a nemzeti emlékezetben élő ellentmondásoknak, melyek lehetséges feloldását Bibó „hamis realizmusnak” nevezi. A szenvedő paradigma eltorzítja a kollektív kognitív teret, melyet Bibó pontos értékelése szerint a valószínűségek felcserélése jellemez.¹⁴

Csepeli konkludáló gondolatai közül a legfontosabb megállapítás az, hogy „a magyar negativizmus alapvető oka a szuverenitás hiánya, mely mind a közösség, mind az egyén esetében lehetetlenné teszi, hogy a cselekvők önmagukat tetteikért felelősséget vállaló, autonóm cselekvők szerepében lássák. Akár áld, akár ver, az mindig a sors kezétől van, sosem a szuverén cselekvőtől, aki ha kell, farkasszemet néz a sorssal. A szenvedő paradigma szerint cselekvők, ha választhatnak is, nem látnak mást maguk előtt, mint a rossz és a még rosszabb alternatíváit.”¹⁵

A panaszkultúra mint jelenség megragadása

■ E gondolati repertoár mélyen lehangoló körképe után választott tárgyunk, a panaszkultúra jelensége felé fordulhatunk ismét: részben definiálási szándékkal, részben további kontextualizáló igénnyel próbálom megragadni a jelenséget. A panaszkultúra, amennyiben a *long durée* perspektíváját vesszük figyelembe, különböző képes beszédben vagy metaforákban (nyelvi formákban), mintázatokban (művészeti reprezentációkban) mutatja meg azokat a tartós struktúrákat, amelyek akár a nyilvánosságban, a közösségi emlékezetben, akár a magánterekben, az egyéni és csoportos attitűdökben élnek tovább. Ezek a struktúrák, úgy tűnik, szintén tartós fogódzkodókat keresnek, mint például a sztereotípiák, a mítoszok, a közhelyek világában, és szerves kölcsönhatásban vannak a nemzet karakterét és a nemzeti habitust jellemző csoportos tulajdonságokkal.

A panaszkultúra azonban mégis alapvetően kommunikáció, viszont az „ismétlési kényszer” freudi fogalmával társítva beszédmóddá és diskurzussá alakult. „Az ismétlési kényszer élményfeldolgozás nélkül rögzíti a tüneteket, és újra előidézheti, reprodukálhatja a traumát. [...] Az európai egyensúlyról és békéről szóló Bibó-tanulmányban szereplő leírás a történelmi traumák következményeiről [...] nagyon hasonlít arra, amit a későbbi, Freud utáni pszichoanalitikusok tárgykapcsolati zavarnak neveznek: a sérült egyén – és a sérült közösség – képtelenné válik arra, hogy adekvát kapcsolatokat, viszonyrendszereket alakítson ki környezetével.”¹⁶ Ezt a gondolatmenetet folytatva: a traumatizált közösség (más szóval nemzet), ebben a képtelen helyzetben, nem megy keresztül az élmény – tehát a saját történelem – feldolgozásán, és imígyen reprodukálja a panaszt és kesergést, és ezáltal erősíti meg a feldolgozatlan traumát. Míg a 16. vagy a 19. században a panaszkultúra alapvetően a poézisben és a históriákban manifesztálódott, úgy manapság sokkal több kommunikációs felület és lehetőség van a panasz nyilvánítására. Azonban nem csak a technológiai sokféleség támogatja ezt: a sokféle történelmi traumával történő valódi szembenézés hiánya és reprodukciója alakítja a repetitív jellegét a panaszoknak. Ezekben újra és újra fellelhetünk olyan toposzokat, mintázatokot és attitűdöket, amelyeket akár a 16., akár a 18. vagy akár a 20. században is érvényesnek tűnően vetettek fel.

Mindennek háttérében több okot tudunk nevesíteni, amelyek egyaránt történelmi és társadalom-lélektani meghatározottságúak: ennek első helyére kívánczik a magyar társadalomfejlődés sajátos jellege (benne a szuverenitás kérdése, a társadalmi csoportok és osztályok történetének visszás elemei, a polgárosodás hiányos megvalósulása, a szerződésalapú viszonyok hiánya); a geopolitikai determináció hátrányai (mely jelenti birodalmak és kiegyezések közötti állandó „egyezkedést” és egyensúlyozást, amely elvezetett a függetlenség majd szuverenitás elvesztéséhez); közvetlenül ehhez kapcsolódik a kelet-közép-európai kisállamiság jelensége és jelenvalósága (egyfelől a Szűcs Jenő-i és bibói értelemben, mely szerint Kelet-Közép-Európa az a köztes régió, amelyben a nyugat- és kelet-európai társadalomszerveződési és politikai-kulturális minták vegyültek, illetve az alávettség elve szerint működő kelet-európai társadalomszerveződés gyakorlata teljes erővel tért vissza a régióra s benne Magyarországra). Ugyanilyen súllyal van jelen az okok között a reflektálatlan történelem (a hétköznapi történelemszemlélet számára túlságosan is csábító és megnyugtató az a gondolat, hogy mindaz, ami dicső, saját eredményünk, és mindaz, ami kellemetlen emlékeket kelt, azt ránk erőszakolták); az erőteljesen fennmaradó és újraéledő sztereotípiák és mí-

toszok (miszerint az ezeréves kis ország Európa közepén folyamatos sorscsapások és vérzivatarok közepette mégis túlélte az összes történelmi vihart).

A magyar történelem viszontagságait és a megpróbáltatások hosszú sorozatát nem lehet feledni: ezek valóban jelen voltak az elmúlt ötszáz évben, és *többnyire* magyarázatot is ad(hat)nak a nemzeti történelmet övező borús hangulatra, illetve *többnyire* érthetővé is teszik az így konstruált képet, amelyben a hősiesen küzdő, kis nemzet folyamatosan áldozatul esik nagyobb és elnyomó hatalmaknak, cselszövéseknek, összeesküvéseknek. (Azt, hogy a történelmi párhuzamokkal operáló és a panasz kultúra szókészletét is folyamatosan használó „nemzeti kormány” hogyan védi meg saját nemzetét a 21. században, szintén meg kell említeni mint a sztereotípiák és mitologizálás kortárs használatát, ám ennél több kurrens párhuzamot nem kívánunk itt vonni.)

Ez a kép (és egyúttal szemlélet) azonban nem teljes, sőt inkább elnagyolt és félrevezető: hiszen, egyetértve Kontler László felvetésével: „E képből ugyanis hiányzik mindhárom alkotórész, mely elengedhetetlen az ép történelmi reflexióhoz, következésképpen az ép nemzeti tudathoz. Ezek az alkotórészek: az arányérzék, a realizmus és a felelősségtudat.”¹⁷ Ebből az introvertált történelemszemléletből hiányzik az arányérzék, ugyanis fel sem merül a kérdés: vajon valóban a dicsőség és a szenvedés kombinációja-e a magyar történelem sajátos megkülönböztető jegye, vajon ettől egyedi a magyar történelem? A válasz az egyediségre nyilvánvalóan nem, hiszen más nemzeti történelmekben is találni lehet ilyen kombinációt, ehhez azonban a reflexió horizontját kellene kitéríteni, s nem bezárkózni a nemzeti hagyományba. A realizmus és a felelősségtudat pedig ahhoz lenne szükséges, hogy a közösség (tehát a társadalom, a nemzet) képes legyen a kollektív emlékezetében pontosan megállapítani, mekkora volt saját szerepe a múltbeli szerencsétlenségekben és a szerencsés fordulatokban.

A néhány éve rendezett *Nemzettudat/hasadás* című konferencián, a modernkori példákat vizsgálva mutatták be az aszimmetrikus magyar identitást, azaz-hogy egyszerre vagyunk borzasztó kritikusak negatív események után, de nagyon büszkék pozitív pillanatokban. Ez is elég pontosan jelzi az arányérzék hiányát, illetve azoknak a szilárd referenciapontoknak a hiányát, amelyek köré szerveződhet az identitást megerősítő azonosulás. Wolfgang Schivelbusch *The Culture of Defeat* című könyvében az amerikai polgárháború, a francia–porosz háború és Németország I. világháború utáni kulturális-pszichés állapotát vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy a vesztesek paradox módon hajlamosak voltak a hadászati vereségüket a kulturális felsőbbrendűségükkel kiegyenlíteni oly módon, hogy a nagyszerű múltat dicsőítő mítoszokat kreáltak, mely veszteségeiket is magyarázta.¹⁸ Hasonló magyar szándékokat és lépéseket a 20. században vagy az elmúlt évtizedben is láttunk: gondoljunk például a két világháború között megjelent Hóman–Szekfű történet II kötetére, ahol a „magyar nagyhatalom” című rész szerepel, vagy a III. könyvre, mely Mátyás időszakát tárgyalja mint „világuralmi terveket”, és adja „a középkori magyar nagyhatalom” leírását. Egyik kortárs példaként a „megbékélés emlékműve” hozható, mely a Kossuth tértől az Alkotmány utcába vezető szakaszon épült, az 1913-as „nagymagyarországi” településjegyzéket választó köztéri megemlékezés.

Ha a közösség (a társadalom, a nemzet) elhanyagolja vagy elmulasztja saját felelősségének megállapítását, vagy csak folyamatosan, repetitív módon hárít, akkor nagy valószínűséggel téves vagy hamis ítéleteket alkot a múltrol, s ezért nem megfelelően választja ki a jelene s jövője számára releváns hagyományokat.

Mindezzel nemcsak a Bibó által leírt hamis realizmust erősítjük meg, hanem hamis hagyományokat örökítünk tovább. Az elmúlt két évtizedben a kulturális örökség tanulmányok művelése közben felszaporodtak azok a definíciós kísérletek, amelyek az örökség tág fogalmi és gyakorlati rendszerét újabb alrendszerre és mezőkre bontották. Így létrejöttek a tárgyi és szellemi örökség (*tangible – intangible*) kategóriái, és ezen belül újabb alkategóriák: többek között a vizsgálódásunkhoz közel álló „nehéz”, „disszonáns” vagy „toxikus” örökség mezői is. Nem szeretnénk egyik alkategóriába sem beleerőltetni a panasz kultúra jelenségét, viszont nem ironizáló túlzás úgy fogalmazni, hogy a panasz kultúrára tekinthetünk úgy (is), mint a nemzeti kulturális örökség részére. Az évszázadokon át ismételt, újrahazsánt és megerősített fordulatok hagyományt teremtettek, igaz, ahogy előbb fogalmaztam, hamis hagyományt, és „a nyelvében élő nemzet” kevés történelmi reflexióval formálta a panasz kultúrát a szellemi örökségünk részévé. A panasz kultúra kommunikációs folyamatában artikulálódó attitűdök – a sértődés, a háritás, a neheztelés – *ressentiment* – a nyelvi sztereotípiákkal és toposzokkal közösen jelentik ezt az örökséget.

Ez volt a rövid diagnózis, a terápia kidolgozása még várat magára.

■ JEGYZETEK

1. A tanulmány korábbi változata elsőként a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének szervezésében sorra került *A sértődöttség kultúrái a mai magyar társadalomban* című konferencián hangzott el, 2021. április 23-án.
2. Imre Mihály: *„Magyarország panaszja” A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*. Kosuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995.
3. Uo. 9.
4. Uo. 242.
5. Szilasi László: *Hajlam a bíra. A magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben*. In: Uő: *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII század első harmadában*. Bp., 2008 (Humanizmus és Reformáció 30). 254–264.
6. Uo. 264.
7. Lásd Balázs Mihály: Rimay kesergésétől Rákóczi kesergéséig. In: Horváth Iván – Balázs Mihály – Bartók Zsófia Ágnes – Margócsy István (szerk.): *Magyar irodalomtörténet*. Gépeskönyv, Bp., 2021. Web: <https://f-book.com/mi>
8. A teljes kutatás leírása és következtetései: http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=276:nemzeti-tudat-nemzeti-tragediak&catid=32:konfliktusmonitoring
9. Csepeli György: *Magyar negativizmus*. Replika 2018. 106–107. 267–277.
10. Uo. 268, illetve Hunyady György: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1996; Csepeli György: *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002*. Jászóveg, Bp., 2002.
11. Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot. Esélyerősítés és életminőség a magyar társadalomban*. Semmelweis Kiadó, Bp., 2008.
12. Ladányi János: *Önpusztító nemzeti habitus*. L'Harmattan, Bp., 2015.
13. Uo. 272.
14. Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In: Uő: *Válogatott tanulmányok. 2. kötet*. Magvető, Bp., 1986. 186–265. Csepeli ezenkívül hivatkozik a Hannkiss-féle „üres individualizmus” jelenségére is, „mely látszólag hasonlít a nyugati társadalomszerveződés működéséhez nélkülözhetetlen individualizmushoz, de hiányzik belőle a tartalom, a közösségi szempont. A nyugati individualizmus a közösségből meríti erejét, melynek tagja. A nyugati polgár ad, hogy kaphasson. A sarc mentalitástól áthatott magyar polgár csak kapni akar, adni nem akar. Az évtizedek óta végzett hazai értékszociológiai vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy a magyar társadalomban a normák és az értékek szabályozó ereje rendkívül gyenge. A magyar társadalom tagjai nem bíznak a jogban, inkább azt a meggyőződést vallják, hogy annak van igazsága, akinek hatalma van, és aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágyjon.”
15. Uo. 275.
16. Erős Ferenc: *Bibó társadalomlélektani előfeltevéseiről*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 252–253.
17. Kontler László: *Alapításmítoszok és történelmi reflexió – milleniumi számvetés*. Holmi 2001. 13. 3. 274–284.
18. Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning, and Recovery*. Picador, 2000.